

stor utsträckning fogde- och skrivargruppen. När det utländska krigsbefälet i likhet med vissa representanter för den inhemska adeln började utnyttja sin starka position för att överta sådana godskomplex, fanns alla förutsättningar för uppkomsten av starka spänningar och utdragna konflikter mellan de nya av kronan gynnade elementen och de inhemska intressena.² Den här aspekten saknas i granskningen av det nyetablerade, till stor del utländska krigsbefälets agerande i den nya omgivningen.

Nilssons arbete är inte enbart en undersökning om krigsbefälets roll i det svenska riket under Gustav Vasas söner utan perspektivet är betydligt vidare. Disponeringen av kronans skatteinkomster får ny belysning, och även sambandet mellan donations- och förläningspolitiken och de akuta militära och statsfinansiella samt inrikespolitiska problemen blir belysta på ett inträngande sätt särskilt för Karl IX:s del. I motsats till vad som är vanligt inom våra dagars svenska historieforskning ägnar Nilsson i denna liksom i sina övriga undersökningar på ett förtjänstfullt sätt stor uppmärksamhet åt den finländska rikshalvans speciella förhållanden.

Eljas Orrman

Rekonstruerade tankesystem

Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Atlantis 344 s. Stockholm 1989.

Göran Göransson, *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718*. Bibliotheca historica Lundensis 68. 200 s. Lund 1990.

Vid steget över från den period som brukar kallas frihetstid till stormaktstid får tidsresenären lätt en förnimmelse av att han överskrider en gräns bortom vilken det lever ett främmande folk också i det egna fosterlandet. I den tid som ligger på vår sida om denna gräns tycker han sig äga förmågan att mer eller mindre spontant känna igen sig i människors tankar, värderingar och handlingar. Den sviker honom bortom gränsen. Historievandraren ser handlingarna, t.ex. hur den stormaktsti-

² Eino Jutikkala, 'Veromaalla vuoden 1600 vaiheilla tapahtunut suurtilojen muodostuminen 1–2', *Historiallinen Arkisto* XLV och XLVII; idem, 'Väestö ja yhteiskunta', *Hämeen historia* II:1, Hämeenlinna 1957, s. 255–341; Yrjö Blomstedt, 'Hämeen "mahtitalonpojat"', *Historiallinen Aikakauskirja* 1958, s. 289–300.

da svenska adeln vältrar sig i lyx, men kan ett dylikt slöseri överhuvudtaget ges en rationell förklaring? Kan vi förstå det? Det kan vi kanske, men inte utgående från vår egen världsbild. Den stormaktstida aristokratins handlingar förblir obegripliga för den som saknar insikter i de annorlunda föreställningar om verkligheten som styrde gruppens beteende. Som Peter Englund framhåller i sin doktorsavhandling går det inte att sätta likhetstecken mellan vår ekonomiska rationalitet och den dåtida aristokratins, där ledstjärnan var prestigemaximering och inte största möjliga ekonomiska vinst på satsat kapital. En aristokrat anpassade inte utgifterna till inkomsterna utan till sin samhällsposition. Han fick helt enkelt inte konsumera under sin värdighet. Historien är inte så tätbefolkad av profitmaximerare som historikerna gjort gällande.

Englund, vars avhandling tillkommit inom Uppsalaprojektet "Lyxkonsumtion och samhällsförändring i 1600- talets Sverige" med docent Margareta Revera som ledande kraft, har tagit som sin uppgift att rekonstruera "ett sedan länge glömt tankesystem", nämligen den stormaktstida adelns ideologi. Han problematiserar inledningsvis åskådligt skillnaden mellan ideologi och mentalitet. Ideologin är ett sammanhållet system av idéer på ett medvetet plan, ett mönster av tankar som kan bindas till speciella grupper. Ideologin har en politisk funktion, och den fungerar vägledande och legitimerande. Mentaliteten är inte grupp-specifik utan en och odelbar. Den är gemensam för alla i ett samhälle – låt vara att gruppnyanser kan förekomma – och den består inte av utmejslade tankar satta i system utan av en ostrukturerad mängd reflexmässiga attityder och tänkesätt.

I avhandlingen blottläggs det adliga idealsamhället under förra hälften av 1600-talet och motsvarande tankebyggnad under senare hälften av samma sekel. Bilderna kontrasteras mot varandra. Det var värdigt en sann aristokrat i Gustav II Adolfs eller Axel Oxenstiernas Sverige att svinga svärdet eller föra pennan i rikets tjänst, men han fick inte gå utanför sitt stånds ramar och intressera sig för köpmannavågen, och det var självfallet otänkbart att han skulle ställa sig bakom plogen. Ståndstänkandet, som till skillnad från förr så starkt dominerade, var en rätt ny konstruktion skapad av gamla element. Den sistnämnda omständigheten sammanhänger med att all förändring måste kamoufleras som en återgång till ett äldre och lyckligare tillstånd för att bli accepterad. Samhällsfunktionen definierade ståndet, de fyra stånden bildade en organisk helhet just tack vare sin olikhet. Gränserna var okränkbara och hierarkin en gudagiven ordnande princip såväl i himlen som inom skapelsen. Om ordningen rubbades aldrig så litet – en sten lossnade och föll ner ur valvet – gick allt över styr och kaos inträdde.

Adelsideologin sådan den framträder under seklets förra hälft bestod enligt Englund av fem element. Den var ståndsfunctionell, anti-merkan-

til, traditionalistisk, patriarkalisk och bördaristokratisk. Den överlevde inte seklet. Englund visar fram ideologiförskjutningar som kan knytas till de samhällsförändringar som i grund omformade adelsståndet. Under senare hälften av seklet skedde i Sverige en nobiletering utan motstycke i det dåtida Europa. I slutet av seklet var inte mindre än 80 % av adeln nyadel. Blev de nya männens tankesystem föradligat eller gick tankeöverföringen i motsatt riktning? Englunds svar är både jakande och nekande. Den adliga ideologin var fortsättningsvis patriarkalisk och hade kvar traditionalistiska drag, men börden var på väg att trängas ut av den personliga meriten. De adliga tankebanorna var nu klart promerkantila. Inte ens hörnstenen i den gamla adliga ideologin hade lämnats orubbad. Det rigida ståndstänkandets tid var förbi. Adelskapet var inte längre varken i praktik eller tanke reserverat för dem som ombesörjde klart definerade höga samhällsfunktioner. Adelsmän var nu alla framgångsrika, de som hade den rätta utbildningen, de fina meriterna, de höga tjänsterna eller de stora pengarna, kort sagt sådana som hade lyckats. Det var inte längre funktionen utan positionen i samhället som adlade. Därtill kom de personer som var adel till gagnet om än inte till namnet, nämligen de ofrälse ståndspersonerna. Resultatet blev ett "blandsamhälle" med både feodala och kapitalistiska inslag, där den dominerande eliten var en "blandgrupp" med en "blandideologi".

Början till en svensk politisk kompromisskultur ser Englund i de för samhällsutvecklingen så avgörande och inom forskningen så omdiskuterade händelserna kring 1680: "Samhällsordningen kastas inte över ända med buller, bång och blodsutgjutelse, den omorganiserar istället med hjälp av en myckenhet prat, förhandlingar och manövrerande." De nya grupperna på väg uppåt kunde samsas med de gamla på väg nedåt kring "maktens köttgrytor" i en historisk kompromiss.

De olika adelsideologierna var också enligt Englund till en del militärstatens ideologi. Den aristokratiska ideologin under förra hälften av seklet var ett barn av den dåtida alliansen mellan statsmakt och adel, som t.o.m. kan betecknas som en sammansmältning. En liknande koppling fanns troligen också under seklets senare hälft då militärstaten hade gått från yttre expansion till inre konsolidering, en tingens ordning där det fanns större rum för bl.a. fredliga och kommersiella aktiviteter. Englund utvecklar och fördjupar förhoppningsvis detta sitt kortfattade men intressanta resonemang i annat sammanhang.

Englunds avhandling fyller också det kravet på en lyckad undersökning att den ger upphov till nya frågor. Adeln innehade ideologisk hegemoni, och den samhällsroll som bönderna tillskrevs var och förblev densamma. De skulle fungera som tålmodiga dragdjur i samhället, som en häst i vandrigen som inte ifrågasatte utan gick vidare, varv efter varv efter varv. Frågan är värd att ställas i hur hög grad bönderna de facto delade adelns syn på denna sin samhällsroll. Godkände de den grund-

läggande olikhet mellan hög och låg som adeln hävdade? I vilken mån uppfattade de en ömsesidighet i relationerna mellan överhet och undersåtar eller mellan samhällselit och folk? Upplevde de ett ömsesidigt tagande och givande till vardera partens fördel, eller var samhället i grunden orättvist? Upplevde de sig som en del av den samhälleliga helhet adeln inbegrep dem i, ingick de som en medlem i en familj eller som en lem i en kropp, eller skar de tänder i sin totala maktlöshet och förbittering? Eller var de så enfaldiga att de inte var kapabla att använda annat än ryggmärgen i politiken, goda men lätta offer för politisk uppvingling? Kan de överhuvudtaget förväntas ha skapat och upprätthållit (element av) en egen ideologi? Frågorna, som Englund något berör men som väntar på ett svar, är väsentliga eftersom de som levde inom bondehushåll i det stormaktstida svenska riket översteg nio av tio.

*

Den som föddes till adelsman blev ofta ståndsfrig officer, och en framgångsrik officer blev rumsren när han nobiliserades. Under det "långa seklet" 1560-1721 uppstod i Sverige en officerskår som präglades av en hög professionalitet. Vilka ideal gällde för och inom denna grupp? Vilka egenskaper och färdigheter skulle den ha som gavs inträde eller befordrades, och hur skulle en officer uppföra sig?

Officersidealets existens och sammansättning är inte en andra rangens fråga. Som Göran Göransson framhåller i sin doktorsavhandling med huvudtiteln *Virtus Militaris* uppfostrades de stormaktstida manliga regenterna till fältherrar och agerade i enlighet med vad idealet för en sådan föreskrev. De trivdes avgjort bättre i sadeln än i stolen. Officersidealet hade i egenskap av urvalsinstrument också konsekvenser för den militära slagkraften. Inom den karolinska armen vägde tjänsteåren tungt vid befordringar, men förmågan till självständigt agerande premierades inte trots att det var fråga om en oumbärlig egenskap på regementschefs nivå och högre upp i den militära hierarkin. Officersideal och taktisk verklighet var i obalans. Göransson hävdar att officerskåren småningom kom att bilda en samhällselit, vilket är att gå för långt. En formulering enligt vilken kåren ingick i eliten som en favoriserad subgrupp hade fört närmare sanningen. Krigsmakten och de militära värdena gynnades och hyllades, och som Gunnar Arteus visat kan samhället karaktäriseras som militariserat mot slutet av stormaktstiden. Gruppens självbild är av central betydelse eftersom den påverkade dess agerande, vilket i sin tur kunde avgöra rikets öden.

Göransson karaktäriserar med rätta sitt källmaterial som "i många stycken tunt och ojämt". Han utnyttjar *Ämterbücher*, d.v.s. befattningsbeskrivningar för olika officerskategorier, adellspeglar, edsformulär för officerare, likpredikningar och olika bevarade uttalanden samt ämbets-

skrivelser. Därtill härleder han element i officersidealet ur olika organisatoriska och taktiska förhållanden inom krigsmakten till lands. Av någon anledning har han valt att förbigå flottan med total tystnad, allt medan en likpredikning över en amiral (och krigsöverste) och en sjöfolkskapten nog fått komma med i materialet. De egenskaper och färdigheter som efterfrågades inom örlogsflottan kan inte ha saknat all betydelse för utformningen av ett officersideal.

Författaren går igenom relevant källmaterial, noterar utsagor om officersideal och sammanställer schemata med idealkomponenterna uppdelade på egenskaper – moraliska, mentala och fysiska – och färdigheter – teoretiska och praktiska. Han är grundlig och försiktig och går systematiskt men något mekaniskt tillväga. Han försöker inte fånga det underförstådda eller det för dåtiden självklara och därmed outtalade. Han har botaniserat flitigt i skriftfloran och läser bra på raderna men måhända inte lika bra mellan dem.

Göransson delar upp sin mycket långa undersökningsperiod i tre delperioder, nämligen Vasasönernas tid 1560 till 1611, Gustav II Adolfs tid och tiden till 1660 och slutligen tiden 1660-1718. Han ser fem olika syften med sin undersökning och prövar tre olika hypoteser.

I avhandlingens sammanfattning redovisas resultaten, syfte för syfte, hypotes för hypotes. En föreställning om den ideale officerens egenskaper och färdigheter uppkom faktiskt under stormaktstiden, och Gustav II Adolf är portalfiguren. Han är den förste som formulerar ett fullständigt officersideal i Sverige. Det ideal som låter sig rekonstrueras är framförallt statsmaktens. I olika materialgrupper lyfts olika egenskaper och färdigheter fram och varierande kursiveringar görs. Göransson försöker knyta skillnaderna i urval och accent till olika samhällsgrupper, men detta låter sig knappast göra så enkelt som han gör gällande. Tre författare av svenska *Ämterbücher*, alla från den karolinska tiden, får representera officerskollektivet, men en av dem var, enligt vad Göransson själv uppger, de facto ickemilitär till professionen. Vilka garantier har vi för att det inte var den av statsmakten sanktionerade idealbilden som författarna strävade att teckna ned? Hur skulle de annars nå framgång med sin skrift? Göransson medger vidare själv, i motsats till vad han vill hävda i sammanfattningen, att det likpredikande prästerskapet inte torgförde något "som skiljer sig från åhörarens/läsarens uppfattning om vilket som var önskvärda egenskaper för en officer" (s. 133).

Alltnog. De förändringar av idealet i tid som Göransson kan påvisa är intressantare. Vissa element i officersidealet återkommer hela tiden med varierande tyngd, nämligen fromhet, mod, redlighet, flit, förtänksamhet, teoretisk utbildning, vältalighet och krigserfarenhet. I och med Gustav II Adolf betonas den teoretiska skolningen särskilt mycket som ideal och merit, men under den karolinska tiden väger krigserfarenheten mätt i antalet tjänsteår tungt. Bördan får vika för meriten redan under

Gustav II Adolf. Göransson omnämner Englunds avhandling, avfärdar den som irrelevant och utnyttjar inte dess resultat för (exempelvis) en fördjupad diskussion av bördens kontra meritens roll i officersidealet. Måhända utkom boken i ett skede av avhandlingsarbetet då detta inte längre var möjligt.

När det gäller idealens ursprung kan Göransson bekräfta bilden av ett Sverige som kulturellt på nytt blivit en del av Europa efter reformationstidens isolering.

Göransson tar upp Norbert Elias' civilisationsteorier till behandling för att utröna huruvida de processer det är fråga om i dem avspeglas som förändringar i officersidealet. Resultatet blir att ingenting definitivt kan sägas. Det är uppenbart så att en studie av officerares faktiska beteende i olika sammanhang skulle ha behövts som grund, men en sådan finns inte att tillgå.

Det officersideal som Göransson analyserar fram fanns i samhället och var helt säkert vägledande vid rekrytering och befordring, men i hur hög grad hade det internaliserats av kåren? Därom kan Göransson inte ge något säkert besked men resonerar sig avslutningsvis fram till att vissa element i idealet bör ha ingått i officerarnas "moraliska och mentala utrustning". Här lämnas läsaren med en känsla av att ha deltagit i akademisk grisklippning. Skriken ställer mera ull i utsikt än vad som slutligen erhålls.

*

Det är frestande att jämföra Englunds och Göranssons avhandlingar med rådande dissertationsideal. Till sitt innehåll är de akademisk standardoutput i Sverige. Vardera författaren uppvisar teorimedvetenhet och anknyter till internationell forskning. De har både tänkt och arbetat och kan redovisa gedigen forskning. Till formen skiljer sig avhandlingarna i hög grad från varandra. Göransson avlägger på normalt sätt rapport inför vetenskapssamfundet efter slutfört uppdrag. Språket är varken läsaren till glädje eller ett irritationsmoment. Göransson marscherar taktfast och målmedvetet mot sina slutsatser, medan Englund med trippande steg bjuder läsaren till dans.

Med erfarenheterna av succéboken *Poltava* i ryggen har Englund också i sin avhandling vågat ge det tungfotade på båten. Det är inte mycket kvar av de akademiska byggnadsställningarna kring *Det hotade huset*, men nog i princip tillräckligt för att momenten i kunskapsprocessen skall framgå. En slarvigt gjord litteraturförteckning misspnyder dock. Ordglädjen är något mera dämpad än i *Poltava*, verbaleruptionerna inte så många och kraftiga, men som helhet betraktad är språkbehandlingen suverän. Det gäller i all synnerhet när författaren förser företeelser med etikett eller med några penndrag kontrasterar olika bilder mot varandra.

Det finns inte en tabell eller ett diagram i boken, knappast ens några procenttal. I stället möter människor med namn, tankar och känslor på bokens sidor. Englund tar läsaren med på en resa in i en främmande okänd värld där det mesta tycks vara möjligt. Såvida den grannröda omslagsremsa med texten "Peter Englunds Doktorsavhandling" som förlaget försett sin produkt med är avsedd som konsumentupplysande varning för akademisk text är den överflödigt.

Englund förmår i mycket hög utsträckning tillmötesgå såväl de vetenskapliga kraven på exakthet, utförlighet och faktaredovisning som de krav en bredare läsekrets ställer, förslagsvis (lätt)tillgänglighet, överblick och spiritualitet. Han behärskar konsten att förenkla det komplicerade till begriplighet. Hans bok är en nyttig påminnelse om att en skillnad mellan undersökning och popularisering, mellan forskare och skriftstäl-lare i historia sist och slutligen inte är så nödvändig att upprätthålla. Måhända kan Englunds avhandling bryta den trend av (själv)marginali-sering i samhällsdebatten som svensk historieforskning förefaller försm-åkta under.

Nils Erik Villstrand

Prästen på 1700-talet

Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720-1800 – Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, [Diss., Sthlms universitet]. Nordiska museets handlingar 110. 200 s., ill. Stockholm (Kristianstad) 1991.

När Carin Bergström disputerade för filosofie doktors examen vid Stockholms universitet den 24 maj i år, var samtalet mellan henne och opponenter, kyrkohistorieprofessor Ingmar Brohed från Lund, avspänt och lugnt. Det var två experter, som diskuterade och som vid meningsbrytningar lyckades nå enighet på ett balanserat sätt. Och det var också förstäligt – Carin Bergströms avhandling är frukten av ett långvarigt och grundligt forskningsarbete, baserat på en djupgående granskning av ett stort källmaterial.

Carin Bergström har valt att undersöka prästens värv i 1700-talets landsförsamlingar. Prästen i en landsförsamling benämner hon "lant-präst" till åtskillnad från prästen i en stadsförsamling. Tidsavgränsning-en motiverar Bergström på följande sätt. Begynnelseåret, 1720, har varit